

ИСТОРИЯТА НА МАНАСТИРСКОТО СТОПАНСТВО ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV-XIX В. В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ОТ XX ВЕК

Димитър Ницов

Стопанската история на българските земи през епохата на османското господство е изследователско поле, в което редица бележити български учени са оставили своята диря. Основно в техните изследвания е разглеждано най-често икономическото положение на подвластното християнско население: аграрните отношения, търговията, занаятчийското производство и т.н. Манастирската икономика обаче е оставала, с някои отделни изключения, някак встрани от фокуса на изследователите. Разбира се, периферно тя е споменавана, но недостатъчно добре проучена. Малцина са българските учени, които обръщат внимание на проблема, който впрочем не бихме могли да си представим като отделен от общата стопанска картина на българските земи през османско време.

Изворовата база е основата, върху която се гради историческото съчинение. Отделяйки внимание на проблема, който разглеждаме и отражението му в българската историография през XX век, трябва да споменем изследователите, които са направили може би най-много за разкриването на десетки и стотици оригинални документи свързани с манастирското стопанство през XV-XIX в., както и вкарването им в научно обращение.

Още в самото начало на XX век Евтим Спространов (1868-1931), книжовник, интелектуалец и революционер с произход от Македония, обръща внимание на изворовата база и ръкописното богатство, което се съхранява в най-големия манастир в България - Рилския. Благодарение на неговите научни публикации за първи път се открехва за българската академична общественост вратата на богатото манастирско архивно наследство, криещо немалко сведения и за икономическата дейност на манастирските дела.¹

Диаманди Ихчиев (1854 - 1913) е един от първопроходците в българската османистика, имащ изключителни заслуги за българската историография. Самият той не е историк по образование, но познанията, които получава по османски език във

¹ Спространов, Ев. Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София. С., 1900.

Висшето училище за правни науки в Цариград го правят незаменим специалист по разчитането и анализирането на редица османотурски документи.² Няма да се спираме подробно на неговите трудове, не е и тук мястото, но ще споменем една от най-важните му работи, в която се съдържат множество извори за манастирското стопанство, а именно „Турските документи на Рилския манастир”, 1910.³ В сборника Ихчиев е поместил немалко преводи на османски документи, които хвърлят светлина върху икономическите отношения на Рилското братство с османската държава и стопанската уредба на най-големия манастир в българските земи. Това издание впоследствие ще бъде многократно цитирано от изследователите, особено що се касае до икономическите отношения на Рилската обител.

Делото на Спространов и Ихчиев, по представянето на извори за историческото минало на манастирите, е продължено от Михаил Ковачев (1905- 1972), който в началото на 40-те години разкрива за научната общественост Зографската кондика, обхващаща периода от 1738 г. до началото на XIX в. Кондиката се явява извор не само за историческото битие на манастира, но и за стопанското му минало. Особено ценни за изследователите са надлежно описаните финансовите постъпления, които идват в резултат на дарителство на поклонници и на мисионерската дейност на монаси-таксидиоти.⁴

Академик Иван Снегаров (1883 - 1971) е от изследователите с може би най-големи заслуги за разкриване на средновековното и възрожденското минало на българската православна църква. Снегаров обръща и голямо внимание на изворовата база. През първата половина на 60-те години той публикува в два тома на Годишник на Духовната академия „Гръцки документи на Рилския манастир”⁵. Архивното наследство, което е представено от Снегаров в тези публикации е в обхвата 1791 – 1871 г.⁶ Някои от документите са дословно преведени, на други е направена кратка анотация, както и не липсва задълбочен анализ от бележития учен. В публикуваното документално богатство и в направения обзор се разкрива стопанската картина през този период. Въз основа на тези извори, които в по-голямата си част са кореспонденция, Снегаров достига до някои важни заключения. Това, което прави силно впечатление на изследователя е, че несигурното положение в Румелия и кърджалийските размирици от края на XVIII в. оказват отрицателно влияние върху доходите и материалното състояние на Рилския манастир. Красноречив пример за материалните затруднения на манастира е посоченият от Снегаров документ от 1795 г., в който се описва, че игуменът е принуден дори да вземе в заем наследствените пари на сираците Манолчо, Магдалена и Стоянчо – 2200 гроша, оставени на съхранение при софийския митрополит Теофан, с условието да ги възстанови за срок от една година.⁷

² Стайнова, М., Михайлова – Мръвкарлова, М. Творческото дело на Д. Ихчиев, Н. Попов, Г. Гълъбов и Б. Недков – принос за развитието на османистиката в България. – В: България през XV – XVIII в., т. 1., С., 1987, с. 310-311.

³ Ихчиев, Д. Турските документи на Рилския манастир. С., 1910.

⁴ Радев, Ив. Новооповестени възрожденски ръкописи. – В: LiterNet, 09.04.2018, № 4 (221).

<https://litenet.bg/publish2/ivanradev/novoopovesteni-2.htm>

⁵ Снегаров, Ив. Гръцки документи на Рилския манастир. – В: Годишник на духовната академия. Т. X, С., 1960/1961, с. 181 – 211; Т. XIV – 1964/1965.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

В изследването си за историята на манастира „Св. Наум“ край Охридското езеро⁸, Иван Снегаров отделя две глави посветени на материалното състояние на светата обител през Възраждането.⁹ От богатото творчество на изследвателя това е може би най-красноречивият пример, в който Снегаров прави опит за задълбочен анализ на манастирската икономика, като привлича разнороден изворов материал: консулски донесения, кореспонденция на манастира по стопански въпроси, приходно-разходни книги на манастира и др. Изследователят в детайли разглежда стопанската дейност на светата обител, обръща специално внимание на информацията съдържаща се в сметководните книги, цената на продуктите по османските пазари, изтъква ролята на Охридската община в борбата ѝ за надзор над стопанските дела на манастира. В края на изследването си под формата на приложение, Иван Снегаров помества множество документи от XIX в. от финансов характер: за сметководния баланс на манастира „Св. Наум“, за надниците на работниците на манастирските имоти, за цените и количествата на хранителните продукти и др.¹⁰

Публикуваното документално богатство за историята на стопанското и финансовото състояние на манастирите се обогатява с публикацията на Николай Кочев (1938 - 2007) „Няколко документа разкриващи икономическото състояние на Рилския манастир в края на XVIII в.“ Изследователят представя текстове на разписки¹¹ разменени между дупнишките евреи (с участието на представител и на видинската еврейска община) по финансовите въпроси на манастира.¹² Кореспонденцията съвпада със смутното време в румелийските земи, когато мнозина цветущи селища и манастири са разорени.¹³ По това време Рилският манастир също изживява своята криза и братството е принудено да търси финансово подкрепление, което набавя от евреите в Дупница. По-нататък във времето този акт ще стане известен сред съвременниците като „еврейското робство“, заради задлъжняването на манастира към еврейските кредитори,¹⁴ като някои автори отбелязват, че лихвите били значително високи.¹⁵

В края на XX век екип от учени, начело с Божидар Райков (1939 - 1995), публикуват Хилендарската кондика от XVIII век. Тя обхваща периода от 1701 г. до към 90-те години на споменатия век. Популяризирането на този извор е много важно, тъй като в него се съдържат редица ценни сведения хвърлящи светлина не само върху събитийната история на манастира и социалната картина през осемнадесетото столетие в Османската империя, но и на стопанското минало на манастира и неговите финансови отношения с останалите манастири в региона. Кондиката разкрива в икономически план колко тясно е бил обвързан през Възраждането Хилендар с българските земи. Значителни дарения постъпват от София, Ловеч, Видин и селищата по Балкана.¹⁶ Всички важни финансови дела и постъпления са отразени в кондиката, включително и

⁸ Снегаров, Ив. Манастирът „Св. Наум“ при Охридското езеро. С., 1972.

⁹ Пак там, с. 7-40.

¹⁰ Пак там, 43 -70

¹¹ Авторът съобщава, че разписките са на иврит, като по всяка вероятност това е бил писменият език на сефарадските евреи, макар и говоримият между тях да е бил ладино.

¹² Кочев, Н. Няколко документа разкриващи икономическото състояние на Рилския манастир в края на XVIII в. – В: ИДА, 29, С., 1975, с. 178 – 186.

¹³ Виж по-подробно: Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1993.

¹⁴ Кочев, Н. Цит. Съч., с. 178 – 186.

¹⁵ Бур, М. Към историята на стопанската и строителна дейност на Рилския манастир (1833 - 1848). – В: Известия на института за история, 22, 1972, с. 230.

¹⁶ Райков, Б. Хилендарската кондика от XVIII в. С., 1998.

заемите, които са взимани от братството, както и приложени описи на залаганото движимо манастирско имущество, което е било гарант при кредитиранията.¹⁷

Първият изследовател, който поставя манастирската икономика през епохата на османското господство, като самостоятелен обект на изследване, е стопанският историк Иван Сакъзов (1895 - 1935). На база на известния тогава изворов материал (най-вече на преводните османски документи за Рилския манастир от Д. Ихчиев, които е въвел в научно обръщение) той представя свой труд озаглавен „Манастирското стопанство през турско време“, публикуван през 1925 г.¹⁸ Макар и кратко по съдържание и с твърде фрагментарен характер, като в никакъв случай не изчерпва проблема, това изследване, все пак маркира някои основни пунктове във въпросната тематика. На първо място той обръща внимание на някои разминавания свързани с възприети тогава историографски гледища за османската епоха, особено за ранните векове – като за време на трудности, изпитания, бедност за покорения български народ, твърдения подкрепени със свидетелства на пътешественици и чужди дипломати, но некореспондиращи със свидетелствата на запазената фрескова живопис, съхранила богати ктиторските портрети, говорещи за наличието на български елит.¹⁹ Сакъзов подчертава и голямата дарителска дейност на влашките и молдовските владетели, както и на руските царе, полагащи грижи за материалното състояние на манастирските комплекси. За по-късните векове той изтъква дарителската роля на по-заможните прослойки от българското общество, като най-вече се спира на бегликчиите, посочвайки като пример коптивченските беглекчии и тяхните благодеяния за Рилския манастир.²⁰ Наред с аграрната дейност, практикуването на занаяти и събиранията на помощи и дарения, изследователят отдава значение и на взаимната помощ, която оказвали манастирите помежду си, регулирана и от сключени нарочни договори за тази цел. Като пример той посочва договор от 1466 г. между Рилския и Хилендарския манастир за взаимна подкрепа и материална помощ.²¹ Не на последно място Сакъзов изтъква и кредиторската роля на някои манастири. Макар и да не коментира противоречивия факт - християнска обител и нейното братство да се занимават с лихварска дейност, той посочва като пример, че в един от уставите на Светогорските манастири от 1783 г. лихвеният процент за вътрешни заеми възлиза на 8 %.²² Изследването на Сакъзов, което по обем не надминава студия, поставя някои неразкрити или подминати до този момент теми касаещи стопанската история по нашите земи в периода XV-XIX в. Само може да се съжالياва за ранната смърт на изследователя (земният му път приключва едва на 40 годишна възраст),²³ който при други обстоятелства вероятно щеше да продължи своите проучвания по темата.

Изследователят, който най-детайлно проучва манастирската икономика през Възраждането, е Марта Бур-Марковска (1929-2012). Нейният интерес е бил засилен по всяка вероятност от три неща: първо – непопулярността на темата в българската историография, второ - научните ѝ дирения в областта на стопанската история и трето

¹⁷ Пак там, с. 93

¹⁸ Сакъзов, Ив. Манастирското стопанство през турско време. С., 1925.

¹⁹ Пак там, с. 6.

²⁰ Пак там, с. 186

²¹ Пак там, с. 12

²² Пак там, с. 34

²³ Скопаков, П. Един рано загинал учен“ – В: Сп. „Литературен глас“, год. VIII, бр. 286, София, 23 октомври 1935 г. https://www.strumski.com/books/Petyr_Skopakov_za_Ivan_Sakyzov.pdf

– работата ѝ като сътрудник в Националния музей „Рилски манастир“ в периода 1961-1965 г.²⁴ В музея тя има възможност да се запознае с масив от документи на Рилския манастир, хвърлящи светлина върху материалното благосъстояние на обителта: икономическа и строителна дейност. През 70-те години на XX век става особено популярна в историческите среди публикацията ѝ „Към историята на стопанската и строителната дейност на Рилския манастир (1833 – 1848)“.²⁵ В нея тя задълбочено разглежда механизмите, които функционират в сърцето на стопанството на Рилския манастир. На първо място тя поставя въпроса за материалното състояние на манастира и неговите крепители. Според нея обителта не разчита само и единствено на дарения,²⁶ но същевременно подчертава, че „главният, най-богат източник на доходи били милостините“.²⁷ М. Бур обръща внимание на отчетността на манастирските финанси, която минава през колективния контрол на братството, което се събира всяка година след 19 окт. (празника на Св. Иван Рилски) и тогава са записвани и прегледани вземанията и даванията през изтеклата година.²⁸ Изследователката отдава значение и на функцията на ефорите (пратениците на патриарха), които правят посещение на всеки 2-4 години и извършват ревизия на манастирското стопанство.²⁹ Отбелязва като източник на доходи и сарафската дейност на монасите, които обменят чуждестранни с османски монети,³⁰ както и лихварската дейност на братството.³¹ Често негови клиенти били висши османски служители.³² От анализа ѝ се вижда, че по отношение на воденето на манастирското счетоводство нищо човешко не било чуждо и на монасите. Бур отбелязва несоответствията в разходите и приходите, регистрирани в кондиките и сравнени с информацията, която е описана в отчетите до патриарха, като разликите според изследователката понякога достигат и до няколко десетки хиляди гроша.³³ Макар и манастирът да изживява трудни години в края на XVIII и началото на XIX в., М. Бур заключава, че въпреки това манастирските имоти се увеличават.³⁴ В нейното изследване може да се проследи подробна картина на дейността на един от големите чифлици на Рилския манастир. През първата половина на XIX век, чифлишката дейност не е водеща стопанска дейност за манастира (в периода 1833 – 1845 г. усилията на братството са фокусирани върху строителството), като М. Бур отбелязва, че тя се съживява по-късно - през 60-те години на XIX век.³⁵ Чифликът през разглеждания период има големи разходи и не може да бъде определен като самозадоволяващо се стопанство.³⁶ Именитата историчка откроява в своя труд и наличието на социално разслоение сред манастирското братство. От една страна са монасите-таксидиоти, които пътуват, събират средства и реално оперират с пари, а от другата страна са монасите в

²⁴ Найденова, Й. Марта Бур-Марковска – Живот, посветен на науката и взаимното опознаване. – В: Език и литература, 2011/2012, 3-4, с. 223 – 225.

²⁵ Бур, М. Към историята на стопанската и строителна дейност на Рилския манастир (1833 - 1848). – В: Известия на института за история, 22, 1972, с.227 – 261.

²⁶ Бур, с.227

²⁷ Бур, 237.

²⁸ Пак там. 229

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, 241-242.

³¹ Пак там, 237.

³² Пак там.

³³ Пак там, 228.

³⁴ Пак там, 230.

³⁵ Пак там, 250.

³⁶ Пак там, 248.

постницата, които твърдо следват примера на Рилския светец.³⁷ Изследването на М. Бур при всичките му достойнства не изчерпва проблема с манастирската икономика, но дава пример за методологията и подхода към изследвания проблем.

Олга Тодорова (1957-2022) е изследовател, който в своя забележителен труд за православната църква през XV – XVIII в.,³⁸ засяга редица въпроси за нейното историческо битие, в т.ч. не подминава и материалното състояние на манастирите. Изследването ѝ предлага един широк поглед върху проблемите на църковната институция в условията на ранните векове на чуждо господство, но изследователката оценява и стопанския фактор, който се явява един от важните стълбове за оцеляването на манастирската мрежа по нашите земи.

Христо Матанов засяга в изследването си за Кюстендилския санджак икономическия потенциал на манастирите в района от втората половина на XVI век. Той не пропуска да отбележи промените, които настъпват след османското завоевание, най-вече настъпилите различия в имотното състояние, което твърде много се различава от XIV в., но също така отбелязва, че някои големи манастири, като „Св. Отец” (дн. Св. Прохор Пшински) във Вранска каза, имат сериозен стопанска актив от земи и градини, които се отблагодарявали с богата реколта.³⁹ Материалното благосъстояние безспорно давало самочувствие и подтик за разгръщане на активна духовна и културна дейност.

Историята на манастирското стопанство през османското владичество е разглеждана или по-скоро засегната, макар и не толкова задълбочено и в по-общи трудове посветени на църковната история, като например в някои изследвания на Иван Дуйчев, Иван Тютюнджиев, Иванка Гергова и други български изследователи, чиито творчески път обхваща или застъпва XX век, но все пак при тях фокусът е отправен в друга посока. За българската историография от изминалия век стопанското битие на манастирите остава една слабо позната тема, като трудовете на Иван Сакъзов, Иван Снегаров и Марта Бур до някаква степен открехват вратата към тази необятна материя, незаслужено подценявана от българските историци.

BULGARIAN HISTORIOGRAPHY FROM THE XXTH CENTURY ON THE HISTORY OF MONASTIC ECONOMY IN THE BULGARIAN LANDS, XV-XIX C.

Dimitar Nitsov

The economic history of the monasteries in our lands during the 15th - 19th centuries is an integral part of the common economic picture of the Bulgarian space during the era of Ottoman domination. The topic is interesting, but also poorly studied in the twentieth century. As only some scientists such as Ivan Sakazov, Ivan Snegarov, Marta Bur-Markovska and several still manage to shed light on this problem that remains undeservedly in the shade.

³⁷ Пак там, 234.

³⁸ Тодорова, О. Православната църква и българите XV-XVIII в. С., 1997.

³⁹ Матанов, Хр. Възникване и облик на Кюстендилския санджак (XV - XVI век). С. 2000, с. 78-79.